

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ СТОСУНКІВ РЕЄСТРОВИХ КОЗАКІВ І ПРИКОРДОННИХ СТАРОСТ У 1578–1583 РОКАХ

Зі створенням козацького реєстрового війська Стефаном Баторієм у 1578 р. починається новий етап у стосунках між козаками і прикордонними старостами Речі Посполитої. Якщо раніше останні (О. Дашкович, Б. Претвич, Д. Вишневецький та ін.) брали на себе роль неформальних лідерів козащини, використовуючи її мілітарну силу для оборони кордонів і нападів на територію Кримського ханату, то, починаючи з Баторіанської реформи, спостерігається спроба з боку уряду Речі Посполитої поставити козацький потенціал під контроль цих старост. Небезпечний прецедент стосовно початків козацького імунітету під час створення першого козацького реєстру у 1570 р., коли за ініціативою тогочасного коронного польного гетьмана Єжи Язловецького 300-особовий козацький почет повністю був вилучений з-під юрисдикції прикордонних урядників і як окрема військова одиниця безпосередньо підпорядкований гетьманській владі¹, урядом враховувався. Тому Стефан Баторій намагався, призначаючи черкаського і канівського старосту князя Михайла Вишневецького "найвищим справцею" реєстру і, одночасно, позірно апелюючи до традицій реєстру Є. Язловецького, ці елементи козацького імунітету всіляко притушувати². Видавалося, що призначення на цю посаду М. Вишневецького (двоюрідного брата Дмитра Байди-Вишневецького), особи, що мала давню практику вербування козаків до своїх почтів³, старости у Черкасах і Каневі – двох головних осідках козащини, мало вирішити цю проблему.

У перші роки існування реєстру козаки досить справно відгукувалися на накази "найвищого справці". Після видачі С. Баторієм у вересні 1578 р. постанови щодо реєстру якийсь час (до початку грудня) пішов на формування реєстру. Те, що воно відбувалося під досить пильним контролем князя М. Вишневецького, сумніву не викликає. На день святого Миколая (6 грудня 1578 р.) реєстровики при отриманні першої платні мали присягнути саме черкаському старості⁴. Незабаром (десь усередині грудня) король писав до черкаського старости, щоб той зібрав низовців, яких має у своєму розпорядженні для захисту кордонів від набігу Орди⁵.

Причиною татарських військових приготувань став козацький похід на чолі з Лук'яном "Козаком" спочатку в Молдавію, а потім на Очаків⁶. Самого татарського нападу, очевидно, не було, бо у вересні 1578 р. за посередництвом Порти між

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VII. С. 144–145.

² Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Киев, 1904. С. 72–74.

³ Pulaski K. Książęta Wiszniowieccy w XVI stuleciu // Przewodnik naukowy i literacki. R. 1877. Z. 3. S. 122.

⁴ Стороженко А. В. Стефан Баторий... С. 73; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 279, k. 58 v.

⁵ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. Cracoviae, 1887. Т. XI: Acta Stephani regis 1576–1582. S. 152.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 161; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 279, k. 71 v.–72 v.

Річчю Посполитою і Кримом був укладений мир⁷, попереджений виплатою "упоминків" татарам 8 серпня у Черкасах⁸.

Реєстрові козаки, напевно, не брали участі в осінніх походах козаччини як під керівництвом Лук'яна, так і претендента на молдавський престол Костянтина Лакусти. Однак три наступні рати жолду (платні) у лютому, травні і серпні 1579 р. їм виплачені не були⁹. У травні 1579 р. князь М. Вишневецький у листі до канцлера Яна Замойського повідомляв, що йому вдалося зібрати реєстровиків для отримання жолду у Черкасах, але в зв'язку з неприбуттям королівського посланця Янчі Бегера з грошима він змушений був відпустити козаків на Низ і вже невпевнений у їх подальших діях¹⁰.

У серпні 1579 р., у зв'язку з початком чергового (як виявилось, останнього) етапу Лівонської війни і походом Стефана Баторія на Полоцьк, реєстрові козаки отримали наказ взяти участь під керівництвом черкаського старости у військовому поході на Сіверщину. Загальне керівництво 3-тисячною армією, що мала взяти участь в поході, покладалося на київського воеводу князя Костянтина Острозького. Похід відбувся в серпні – вересні. Основна мета походу – взяття Чернігова – досягнута не була через відсутність артилерії¹¹. Судячи з листа К. Острозького до Криштофа Радзивілла "Перуна" від 5 жовтня 1579 р., реєстрові козаки в поході були представлені всього декількома десятками осіб на чолі з Яном Оришовським¹². Причину подібного незначного представництва реєстровиків вказав князь К. Острозький у тому ж листі, повідомляючи, що козаки, зокрема й реєстрові, на чолі з якимось Боровським вирушили до Молдавії¹³. Князь М. Вишневецький факт розламу в реєстровому козацтві приховав від уряду, оскільки, за його, очевидно, проханням, всьому реєстру у листопаді 1578 р. за заслуги в обороні кордонів від татарських нападів та участь у війні проти Московської держави з коронного скарбу була виділена платня за три попередні рати¹⁴.

Розрахунок уряду з реєстровими козаками значно посилив вплив черкаського старости серед них. Протягом наступних двох років князеві М. Вишневецькому

⁷ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. T. 2. S. 30; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. Москва; Ленинград, 1948. С. 30–31.

⁸ Acta Historica... T. XI. S. 113, 118, 120–121; Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Warszawa, 1904. T. 1: 1553–1579 / Wyd. W. Sobieski. S. 236.

⁹ Źródła dziejowe. Warszawa, 1891. T. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 / Wyd. A. Pawiński. S. 242–243.

¹⁰ Archiwum Jana Zamoyskiego... T. 1. S. 301; Грушевський М. Історія України-Руси... Т. VII. С. 162.

¹¹ Bielski M. Kronika Polska Marcina Bielskiego. Nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana. Sanok, 1856. T. 3. S. 1458; Heidenstein R. Pamiętniki wojny moskiewskiej. Lwów, 1894. S. 81; Panowanie Henryka Walezego i Stefana Batorego z rękopiśmów Albertrandego. Kraków, 1849. S. 129; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 81.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Archiwum Radziwiłłów, dz. V, № 11078, k. 96–99; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 81.

¹³ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, № 11078, k. 100–101; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 80.

¹⁴ Źródła dziejowe. T. IX. S. 209–210.

вдавалося скеровувати дії своїх підопічних у потрібне для держави русло. Не слід забувати, що цьому значною мірою сприяли бойові дії, які велися на кордонах Речі Посполитої і Московської держави. У кінці квітня – травні 1580 р. реєстрові козаки Яна Оришовського пустошили Сіверщину, досягли Стародуба і Почапа, намагалися штурмом здобути Почепський замок, зрештою з великими "лупами" (здобиччо) повернулися за Дніпро¹⁵. Як впливає з інформації, що потрапила до королівського табору 21 серпня 1580 р. під Великими Луками, похід безпосередньо очолювався М. Вишневецьким. Крім реєстровиків, у поході взяли участь почти черкаського старости і татарські чамбули, було захоплено до полону 3 тис. осіб, виведено з Сіверщини 10 тис. голів худоби¹⁶.

Протягом 1580 р. з виплатою реєстровим козакам грошей і сукна з скарбу були поважні проблеми. Як писав Я. Оришовський до короля Стефана Баторія на початку 1581 р., реєстровики під час зими потерпали від великих нестатків і голоду. Щоб не втратити свій авторитет і якимось чином забезпечити козакам засоби до існування, він був вимушений вивести їх з Черкас у степи з метою вилову риби і полювання на звіра¹⁷.

Апеляція Я. Оришовського у Варшаві була почута і 30 березня 1581 р. у Черкасах слуга шафаря "руських земель" і перемишльського каштеляна Станіслава Дрогойовського Себастьян Недзвецький виплатив жолд реєстровикам за останню чверть минулого року¹⁸.

При цьому був укладений пописовий реєстр (далі – попис) реєстрового війська, яке попереднього року брало участь у Лівонській війні¹⁹. Зважаючи на те, що виплата мала місце по закінченні сейму (сейм працював з 22 лютого до 8 березня), князь М. Вишневецький, який, до речі, невдовзі (15 березня) по брацлавській каштелянії отримав київську²⁰, на сеймі мав би активно захищати інтереси реєстровиків.

Весною 1581 р. реєстрові козаки, правдоподібно, брали участь у відбитті татарського нападу, оплаченого Іваном Грозним, у складі військових контингентів князів К. Острозького і М. Вишневецького²¹.

У червні того ж року до Черкас прибув королівський коморник Флоріан Кос, який, крім завдання доставити до Черкас гроші і сукно на "жолд" козакам, мав

¹⁵ Panowanie Henryka Walezego... S. 158; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 173.

¹⁶ Acta Historica... Т. XI. S. 194.

¹⁷ Kunke C. Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550–1648) // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Berlin, 1993. Bd. 49. S. 218–219.

¹⁸ Źródła dziejowe. 1894. Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. IX: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw) / Wyd. A. Jabłonowski. S. 154.

¹⁹ Найповніший аналіз цього перепису див.: Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Wiesbaden, 1980. № 28. Н. 3. S. 368–390.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, д. 216, л. 235 об.– 236.

²¹ Pamiętniki Milerowe do panowania Stefana Batorego. Poznań; Trzemeszno, 1840. S. 140; Heidenstein R. Pamiętniki... S. 283.

доручення від короля разом з князем М. Вишневецьким організувати козаків для чергового нападу на Московську державу з метою підтримки псковського походу Стефана Баторія²². Для реалізації цього доручення князь М. Вишневецький і Ф. Кос у цьому ж місяці здійснили поїздку на Низ. Тут, під час переговорів, Ян Оришовський передав М. Вишневецькому двох кримських царевичів Селамет-Гірея і Альп-Гірея, які на ґрунті конфлікту з ханом Магмет-Гіреем втекли з Криму і були схоплені козаками²³. Була досягнута основна мета поїздки – козаки (і не лише реєстрові) дали згоду на участь у поході. По його закінченні М. Вишневецький писав 8 жовтня 1581 р. до Яна Замойського, що всього 1580 козаків пішли на Московську державу²⁴. Крім козаків, у поході взяли участь кінні і піші почти самого черкаського старости, князя Яроша Жижемського, овруцького старости Абрама Мишки, київського чашника Киляна Лятошинського, чечерського і пропойського старости Юрія Зеновича (тестя князя М. Вишневецького) на чолі з його підстаростою, гомельського старости М. Сапеги на чолі з його сином, Я. Оришовського. У середині серпня війська М. Вишневецького пустошили Сіверщину, спалили Трубецьк, здобули перемогу над московськими військами біля перевозу на річці Судості, основна заслуга в якій належала козакам, що не встигли переправитися через річку. Князь М. Вишневецький просив коронного канцлера винагородити низове рицарство і реєстр, а також задовільнити їхні потреби, перелік яких виклав у інструкції до короля²⁵.

У світлі цієї інформації князя М. Вишневецького, підтвердженої іншими джерелами, малозрозумілим є запис у підскарбінській книзі в кінці 1581 р., який фіксує видачу низовцям (530 піхотинцям) за півроку від попису по 7–15 злотих (це цілком можна було б зрозуміти як королівську відповідь на інструкцію князя), але одночасно стверджує, що реєстровці до Москви не ходили, а з іншим військом відбували службу на Поділлі²⁶. Можна лише запідозрити існування якогось розколу серед реєстрового козацтва та, що частина його стала в опозицію до "найвищого справці".

Більш чітко конфлікт окреслився весною наступного 1582 р. З війни повернулася досить значна маса нереєстрового козацтва, яку прикордонні старости, у тому числі і князь М. Вишневецький²⁷, намагалися поставити під свій контроль. Князь,

---

²² Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. S. 3; *Стороженко А. В.* Стефан Баторий... С. 87.

²³ *Новосельський А. А.* Борьба Московского государства... С. 33; *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. Санкт-Петербург, 1887. С. 436–444; Archiwum Jana Zamoyskiego... Т. 2. S. 76–77. У князя М. Вишневецького вони перебували принаймні до кінця року (Archiwum Jana Zamoyskiego... Т. 2. S. 205), пізніше були передані королю (Archiwum Jana Zamoyskiego... 1913. Т. 3: 1582–1584 . S. 133).

²⁴ Archiwum Jana Zamoyskiego... 1903. Т. 2: 1580–1582. S. 63.

²⁵ Archiwum Jana Zamoyskiego... Т. 2. S. 63–64. Поетично похід описується в панегірику М. Вишневецькому під назвою "Epicedion..." (*Стороженко А. В.* Стефан Баторий... С. 205–212).

²⁶ Źródła dziejowe. Т. IX. S. 294–295.

²⁷ Формально М. Вишневецький зрезигнував з посади черкаського старости на користь Олександра Вишневецького у 1580 р. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 252 об.–253), але фактично залишався ним до смерті на початку 1584 р. (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895. S. 558).

крім того, намагався повернути собі вплив на реєстр. Не випадково саме тоді з'являється перша відома на сьогодні козацька петиція, де міститься скарга про порушення козацьких "вольностей" місцевою прикордонною адміністрацією. У відповідь на петицію Стефан Баторій 9 квітня надіслав лист до українних урядників, в якому заборонив їм поширювати свою юрисдикцію на реєстрових козаків (накладати податки, забирати майно по померлих, переводити під свій присуд), оскільки вони мають власну адміністрацію²⁸. Як реєстровиками, так і князем М. Вишневецьким, який був одночасно урядником і все ще очолював козацьку адміністрацію, лист Стефана Баторія тлумачився у вигідному для себе контексті.

Подібне розпорядження короля заторкувало інтереси не лише прикордонних старост, але й міщан придніпровських замків, у першу чергу Черкас, які вважалися основним місцем стаціонування реєстрового війська. Стосунки черкасців з реєстровиками погіршилися ще й внаслідок того, що в січні–лютому 1582 р. місто було спустошене татарським наїздом²⁹. Міщани могли вважати якісь дії реєстровиків причиною цього наїзду або запідозрити козаків Я. Оришовського в бездіяльності під час його здійснення.

У цій ситуації сталася подія, описана в публікованому нами документі. 30 червня 1582 р. все реєстрове військо на човнах прибуло до Черкас з метою отримати королівську платню, можливо, поповнити запаси пороху, їжі і т. п. Коли частина реєстровців вже зійшла на пристань, вони були атаковані переважаючими силами – надвірним почтом князя М. Вишневецького, міщанами і низовими козаками, що переховувалися в місті після пограбування останніми татарського посольства (див. примітку 12 до публікації). Загальна кількість атакуючих складала 1200–1300 чоловік, а реєстровиків – імовірно 530³⁰. У бою з боку черкасців застосовувалися гармати і гаківниці. Артилерія і важка вогнепальна зброя черкасців могли складатися з 3 діл, 3 серпентинів, щонайменше 26–28 гаківниць (прим. 15, 16). Реєстровики свою артилерію (4 діла) і 37 гаківниць застосувати через несподіваність нападу не встигли, і вони дісталися як трофей черкасцям. Поряд зі застосуванням діл і гаківниць, які в основному були використані для потоплення човнів і ком'яг реєстру, черкасці задіяли рушницю, півгаки, луки. Основні втрати реєстровики понесли під час ближнього бою, коли основною зброєю стала шабля. З 50 десятків реєстру, що, як виникає з скарги козаків, були під Черкасами, втрати (враховуючи вбитих, потоплених і поранених) фіксуються у 21. Особливо великі втрати понесли десятки, що першими зійшли на пристань. Так, у десятку Олексія Орла возний Станіслав Колонтай зафіксував двох загиблих і трьох поранених³¹. Понесли

²⁸ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII: Матеріали до історії української козаччини. Т. 1: Документи по рік 1631 / Вид. І. Крип'якевич. С. 53.

²⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 196, л. 35–35 об.

³⁰ Як видається, піша рота під командуванням черкаського ротмістра Яна Жилінського, що розміщувалася у замку і складалася зі 100 драбів, зайняла під час бою нейтральну позицію (Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). Київ, 1905. Ч. VII. Т. 3. С. 13; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 176–176 об.; Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893. S. 18).

³¹ Своєрідний попис реєстрових козаків під час "огледання квалту" возним свідчить про значну плінність кадрів реєстрового полку порівняно з 1581 р. По-перше, деякі реєстровики

реєстровики і матеріальні втрати: два човни, продукти харчування, одяг, речі особистого вжитку, коштовності – всього, за їхньою оцінкою, на суму 17 тис. кіп литовських грошів³².

Після звернення реєстровиків зі скаргою до київського гродського уряду на місце події виїхав возний зі свідками. Князь М. Вишневецький, якого у місті не було, спробував залагодити справу шляхом створення узгоджувальної комісії в складі київського чашника К. Лятошинського, товариша роти Київського замку А. Осецького, колишнього черкаського підстарости Я. Чирського (прим. 60–62). Хоч формально ініціатива виходила від самих членів комісії, але близькість, принаймні, двох з них (К. Лятошинського і Я. Чирського) до особи київського каштеляна вказує на справжнього її організатора. Діяльність комісії реєстровиків не задовільнила, і вони вирішили дати справі дальший хід.

Сумнівно, щоб реєстрові козаки сподівалися на законне вирішення конфлікту. М. Вишневецькому, як і іншим прикордонним старостам, передача справи на королівський розсуд була вкрай не вигідною. 1582 р. минув під знаком їх боротьби з Стефаном Баторієм за право карати козаків³³. Тому до розв'язання конфлікту сторони намагалися дійти нелегітимними засобами. Реєстрових козаків особливо обурювало те, що старости не дозволяли їм стаціонуватися у королівських добрах (староствах), тоді як козаків, які вирушали на "лупи" чорноморського узбережжя за нелегальним дозволом старост, навіть переховували у цих маєтностях.

Можливість здобувати "лупи" і стаціонуватись підштовхувала реєстровиків до розчинення у загальній масі козацтва. Межі реєстрового козацтва ставали все більш прозорими і розмитими. У травні 1583 р. частина реєстрових козаків на чолі з Янчі Бегером, об'єднавшись з "хлопством", прийшли на "лежа" до добр

1581 р. (М. Дід, Ф. Шафорост) виявилися в почті М. Вишневецького. По-друге, лише 4 з 21 переліченого в документі отамана (О. Орел, К. Щербина, Ю. Добрик, Марецький) і один, ймовірно Клим, займали такі ж посади в березні 1581 р. Зрештою, значних змін за рік зазнав і особовий склад десятків. Для прикладу порівняємо склад десятка Олексія Орла в 1581 і 1582 рр.

1581 р.	1582 р.
О. Орел	О. Орел
А. Окунковський	Бенеш
В. Криновський	Васько Ганебний
Войцех	Іван Вшепій
Мирон Семенович	Васько
Мелешко (?) Білоцерковець	Семен Ручка
Грицько з Сколого	
Гаврило Кописанин	
Петро Козицький від Любліна	
Бенеш з Ковна	

Як бачимо, лише 2 особи (О. Орел і, ймовірно, Бенеш) залишилися в десятку. Оскільки перелік 1582 р. неповний, можна припустити, що ще 1–2 особи залишилися в десятку. Чи не є цей факт підтвердженням розколу серед реєстру в кінці літа 1582 р.?

³² Для порівняння: у 1586 р. приблизно одну копу коштувала діжка солоної риби (Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Надніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1990. С. 210).

³³ *Стороженко А. В.* Стефан Баторій... С. 96.

брацлавського воеводи князя Януша Збаразького, позабирали порох, діла. Все це робилося, начебто, з дозволу коронного канцлера Яна Замойського³⁴. Найбільше від протистояння реєстрового козацтва і прикордонних старост страждали міщани, які, з одного боку, потерпали від козацьких стацій і "леж", з іншого, вимушені були, як це мало місце у Черкасах у 1582 р., виступати разом з старостинськими почтами проти козаків (прим. 9).

Саме скарги черкаських міщан пришвидшили королівське втручання у заплутані стосунки реєстрового війська, старост і міщанства. Іншим каталізатором став широкомасштабний похід низових козаків, прикордонної шляхти і частини реєстру в червні 1583 р. на Волоське і Турецьке прикордоння, який міг призвести до вибуху турецько-польської війни³⁵. У серпні-вересні 1583 р. до Черкас виїхав королівський ротмістр Ян Ожельський з двома дорученнями від Стефана Баторія: примирити черкасців і козаків та скласти новий 600-особовий реєстр. Обидва завдання, як пише сам Я. Ожельський, він виконав з великими складнощами. Черкасці видалися йому людьми "напівдикими і всякої освіти позбавленими", а низовці – звиклими до безладу і розбою. За допомогою останнього вони, на думку Я. Ожельського, сподівалися отримати більший прибуток, ніж королівська платня, яку він їм пропонував³⁶.

Так скінчився період існування першого козацького реєстру за панування Стефана Баторія. Саме в цей період був закладений фундамент для подальшого протистояння між реєстровими козаками і прикордонними старостами, що став одним з вирішальних факторів вибуху першого широкомасштабного козацького повстання 1591–1593 рр. під проводом Криштофа Косинського.

Документ публікується зі збереженням всіх оригінальних літер; пунктуація наближена до сучасної.

³⁴ Archiwum Jana Zamoyskiego... Т. 3. S. 185; Acta Historica...Т. XI. S. 403–404.

³⁵ Panowanie Henryka Walezego... S. 237–239; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 165–166; Стороженко А. В. Стефан Баторий... С. 100–106.

³⁶ Roczniki domu Orzelskich przez Jana Orzelskiego spisane // Zbiór Pamiętników do dziejów polskich. Warszawa, 1858. Т. 3. S. 114; Стороженко А. В. Стефан Баторий... С. 109.

1582 р., липня 4. Київ. –

Оповідання низового козака Чернацького і зізнання возного Київського повіту Станіслава Колонтая про конфлікт між черкаськими міщанами і реєстровими козаками та його наслідки

|| Выпис с книг кгородских киевских року тисеча пятьсотъ шмьдесат второго мсца июла четвертого дня.

Пришедши перед мене, Остафия Ивановича Ружинского¹, наместника воеводства Киевского, козакъ низовый на има Чернацкии², самъ от себе и от поручника пна Яна Орышовского³, дворенина корола его млсти а гетмана козаковъ низовых, Олекъшого Орла⁴, которого годнаты[и] миж людьми пан Орышовскии преложил такъже от всех козаковъ низовых, которые гроши его королевское млсти брали и на службѣ его королевское млсти были, отповедал и жаловал, што ж року тепер идучого тисеча пятьсотъ шмьдесатъ второго мсца июна тридцатого дня, кгда есмо вси приехали речисемъ днепровым на пристани до Черкасѣ, толко есмо на становищу звыкломъ станули яко слуги его королевское млсти, которые не на жадную боику, але учстиве ку месту пришли, заховываючися ва всемъ спокоине и жадное причины никому не дали, то пакъ, не ведати, в которыхи способъ, пан Ильяшъ Боруховъскии⁵, врандикъ замковъи, слуга его млсти княз каштелана киевского⁶, такъже и иншии слуги его мсть пан Михаилло Баибуза⁷, пан Янковскии⁸, воить черкасскии⁹, Бабеи¹⁰, Гридко Корова, Матфеи Дед¹¹, Федъ Шафоростъ^{11а}, збунтовавши место, з ыншими помочниками своими зо всеми черкасцами и с тыми козаками, которые корован громили¹², ач(?) колконадцать сотъ чловека, нашедши моцно кгвалтомъ на становище и на чолны ниши з розмайтымъ вружемъ, воине належачим, з ручницами¹³, полгаками¹⁴ и з сагайдаками, и зъ шаблами, нас самых, иншихъ на смерть позабияли, а иншихъ у реку потопили и шкрутне поранили, якож самъ Боруховскии казал на нас з дел¹⁵ и з гаковницъ стрелати, которыхи комаги¹⁷ и чолны¹⁸ з гаковницъ и з дель с помочниками своими пострелал и шкодъ немало на семънадцать тисечей копъ¹⁹ грошей литовских починил, и всю стрельбу гаковницъ тридцать семъ а дель чотыри, а иншую маетность нашу потопили а другую кгвалтовне побрали, пограбили и до места отпровадили. Якожь оныи Чарнацкии брал у мене на огледане того всего кгвалту забитья и ранъ и на всю справу свою возного поветового Станіслава Колонтая²⁰, которыхи тамъ, у Черкасех, на справе тых козаковъ бывши, пришедши перед мене и до книг кгородских киевских сознал мца августа дня²¹ третьего и цедулу свою под печатью своею до книгъ дал в тые слова:

Я, Станіславъ Колонтаи, сознавамъ то на семъ листе моемъ, иж за приданемъ княз Остафия Ружинского, наместъника || воеводства Киевского, року тепер идучого тисеча пятсотъ шмьдесатъ второго мсца июла десатого дня у волторокъ был есми у Черкасех на справе пна Орла, поручника пна Яна Орышовского, и всех козаковъ низовых, которые гроши его королевской млсти брали; и тамъже пнове козаки отводили мною и светчили забитых и ранних козаковъ, товаришовъ своих, которых я напервей забитых видел, то есть на има именемъ Бенеша²² а Васка прозвищемъ Ганебного в десатъку²³ Олекъшого Орла, в десатъку Мушиномъ²⁴ Федора Суету²⁵, въ Климовомъ²⁶ десатъку Федора Коржовского, в десатъку

Сасиновомъ²⁷ Сска Чотоного, в десатку Петровомъ Кривцова²⁸ Криштофа; при тых забитых менили быть, иж деи на тот час потоплено в десатку Романовского²⁹ Ивана Борисовича, в десатку на има Петра Уса³⁰ Криштофа а Павла, у Волекшего³¹ десатку Мацка, в десатку Коптьевомъ³² Здебуского Васка а Паѣла. Такъ теж менили быть, иж деи на тот час поранили товаришов наших Климова десатку Чорного Андрея, рана татая³³ шкодливая над правою бровью, другая рана в голове татая на заде, третяя тятая ж над потылицею, на плечу левомъ рана шкодливая татая, на том же плечу на самом шрубѣ³⁴ ³⁵рана рана³⁵ шкодливая штыховая³⁶, которыи с тых ран умер при мне, возномъ. У десатку Конищовомъ у Воришка подле палца великого на правои нозе з ручницы ранено, того ж десатку у Яска Жука на правом колене рана татая, у Федора рана татая на левомъ плечу на лопатъце шкодливая, у десатку Орловомъ у во Ивана Вшепия³⁷ на плечу правомъ рана шкодливая татая, у Васка на левомъ боку подле уха в голове над бровю рана шкодливая татая, на руке правои на мышъце татая рана шкодливая, а на левои руке на палцы рана, не ведаю, если будет владат имъ, у костки рана стреленая, з лука на потылици на два палци пробито скрозь, в Семена Ручки³⁸ на левои руке рана татая повышелокта, у отамана Петра Кривца щока левая вса отата аж пригафътована³⁹, и языка надтато и споднеи губы рушено и зубы вытато, рана на правои кулши⁴⁰, з ручницы пробито, с которое поведаютъ, и кулю вырезано, у Богдана рана з ручницы стрелено в лопатку, кула аж на другую сторону выпала. В Сергея з ручницы пробито руку правую, у Волекшего рана шкодливая, левыи локоть рогатъ, на левомъ стегне подле лона рана штыховая шкодливая. У вотамана Трембицкого⁴¹ видел есми рану татую шкодливою на левои руке на локти, мало не до половины рогати локоть⁴², с которое раны, не ведать, если будет рукою владнути, на тои же руке и на плечу на самомъ шрубѣ рана татая шкодливая, в голове на левои стороне на розѣ, почавши од уха, рана шкодливая татая, на потылици две ранѣ татыѣ. У Хомы на левои руке чашка у локта одтата, с которое раны, не ведать, если владнуть будетъ рукою, в голове раны три шкодливых, одна подле одное, под рукою левою рана штыховая || шкодливая. У Яска правое стегно пробито з ручницы на обе стороне. У Степанка на правои нозѣ з лука прострелено на два палци на обе стороне. У вотамана Мацка Ирика⁴³ на правомъ боку над седенемъ рана шкодливая штыховая. У вотамана Кондрата Щербини⁴⁴ рана над левымъ ухомъ татая шкодливая гафътована и щока, и ухо пригафътовано, подле тоѣ раны две ранѣ татых верхъ головы. У вотамана Ивана Кнзя⁴⁵ на правомъ плечи рана шкодливая, от которое раны, не ведать, если будетъ владнути рукою, над ухомъ правымъ черепъ на долонь стато, подле тоѣ раны другая рана на верху головы татая, с которых ран, не ведать, если будетъ живъ. У вотамана Яна Романовского на правом стегне рана стреленая з лука. У во Ивана рана под коленомъ, з ручницы пострелено, на три палци выпшла на правои нозѣ нижеи колена. У Жижмы у десатку Жикголского⁴⁶ на голове раны татыѣ над левымъ ухомъ три а з заду на потылици тятая ж рана. У десатку Мушиномъ у во Ивана Волошенина⁴⁷ рука левая одтата, проч подле запастья, которую руку видел есми, другая рана тятая на голове на левомъ розѣ шкодливая. У десатку Юрка Добрика⁴⁸ у Собка Трубача⁴⁹ над потылицею на заде рана шкодливая татая а

другая рана в голове подле тоє ж раны удареная, третья рана верхъ головы татая шкодливая. В десатъку Марецкого⁵⁰ в Сидора рука левая пробита з ручницы на обе стороне. В десатъку Яковицкого⁵¹ у Степана видѣл есми две ране татых шкодливых, на правомъ плечи рана, на левомъ плечи татая шкодливая, локоть левый *штатъ* до половины, в голове над правымъ ухомъ рана татая, с которых ран шкодливых, не ведать, если будетъ живъ. У вотамана Лазара рана шкодливая на левои руке татая подле костъки на запастью, а на правои руке рана татая шкодливая на верхъ руки по жиламъ подле двоихъ палцовъ, мезеного и подле середнего, на голове рана над левымъ ухомъ кривавая киевая⁵² пробитая. У Васка над левымъ ухомъ рана шкодливая тятая аж до плевы, с которое, не ведаю, если будетъ живъ, другая рана татая верхъ головы на заде над потилицею, а третья татая рана подле правого уха на заде и на плечи левомъ рана татая. У десатку Ониска Чорного⁵³ у во Игнатъка рана татая подле брови на ягоде⁵⁴ левои, другая рана киевая на розе левомъ. У десатъку Петра Уса в Липьки пробито з ручницы правое стегно на обе стороне. В десатъку Павла Мозыренина у Гришка две ране татые на верхъ головы. У Яска две раны татых || шкодливых на левомъ боку над чоломъ а третья над потылицею татая, половина долони з двема палцами надтато левое руки шкодливе, с которое раны двема палцами, не ведаю, если будетъ владнут. Такъ теж видѣл есми чолнъ на тых станох, где их бито, Артема Кублицкого⁵⁵ зрубаныи у чотырех мѣстьцах, сокирою дно порубано, а в пятомъ мѣстцу то деи з гаковниці зъ замку стреляно, якож деи есми и диру стреленую видѣл; другии чолнъ десаточныи обадва боки опаленыи и бочку опаленую видѣл, в которой деи были крупы наготованые, яко шрамоватыи⁵⁶ показовал мне две бочки, которые видѣль есми опаленые, и повелили⁵⁷, иж деи бочки спаливши и муку высыпали. При которых забитыхъ и потопленыхъ, и пораненыхъ менили себе шкоды в побраню маетности *шт* пна Боруховского а *шт* пна Баибузы, и пна Янковъского, и воита, и мешчан черкасских, и помочниковъ их, которых они сами имени лепей ведають, на семънадцать тисечей копъ грошей литовских всеє маетности нашеє побрали и до места Черкасского в дома свое упровадили. Которых шкод и реестръ передо мною показовали и перед судом положить мели. Ку тому оповѣдали мне тые ж пнове козаки, иж деи тые ж слуги его млсти кнза кашталана киевского всю стрелбу его королевское млсти, то *ест* дель чотыри а гаковницъ тридцать семь, на тот же час кгвалтовне побрали. А при мне возномъ была шлахта слуги его млсти *штца* влки володимерского и берестейского архимандрита монастыра Печерского⁵⁸ пан Олехно Линовский⁵⁹ а пан Иванъ Трусиновичъ. А по томъ огледаню и осветъченю тых пновъ козаковъ при мне, возномъ, и при том шлахте удалиса были в то люди зацные, то *ест* пан Килиянъ Латошинский⁶⁰ а пан Одам Осецкии⁶¹, а пан Янь Чирский⁶², абы оных козаков с тыми справами его млсти кнза кашталановими и с черкасцами погодили, обещаючи пномъ козакомъ речи, маетность их, до пна Чирского зношону, поворочати; и вже речеи немало козацких зношоно было, то *ест* по части ручницъ, по части шабель, кожухов бораних и кожух лисии, пологов⁶³, рогож⁶⁴ и уздь, полотень, кошуль⁶⁵ и портокъ невеле, и дергъ⁶⁶ невеле, сумы две скринки порожних, котловъ и седел; и то всеи речъ [через] слугу пна Чирского, который списовал тые речи, при кнзю Лыку⁶⁷, который на

местъцу пна Чирского был, при пну Федору Розношинъскомъ⁶⁸, при Ильяшу Боруховскомъ пномъ козакомъ ворочали; и пнове козаки то все побрали и светъчили пнове козаки мною, вознымъ, *иж деи* речи плохие намъ ворочають а грошем готовых, перла, злото, сребро ламаное, книги, образы оправленые, перла, шаты⁶⁹, кожухи куні и иншіе дорогіе речи, што на реестре *ест* напи-||сано, то все у себе мають а намъ ворочати не хочутъ; а потомъ се пнове козаки *от* тоє угоды *откинули*, *иж деи* водле застановеня тых пновъ досытъ не сталося. И на то я, Станиславъ Колонтаи, вознымъ, для записованя до книг дал сюю цедулу⁷⁰ пномъ козакомъ понизовымъ под моею печатью. Писан у Черкасех року осмъдесат второго мсца июла осмого дня.

И просиль козакъ низовымъ на има Чарнацкии *от* всех товаришов своих козаков низовых, абы тоє *оповедане* их и *сознане* возного до книг кгородских киевских записано было. Што *естъ* за прозбою их записано. И выпис с книг под печатью моею дворенину его королевское млсти пну Яну Орышовскому и всимъ козакомъ понизовымъ *ест* выдан. Писан у Києве.

Лев Верещака, писар кгр[одских] киев[ских] ||

Protestacya kozaków nizowskich i hetmana ich na ur[odzonego] Oliasza Boruchowskiego, urzędnika alias gubernatora czerkaskiego, który nie wiedząc iakim pretextem wpadłszy na tychże kozaków, którzy byli staneli pod Czerkasami, na tychże uderzywszy z ucyskiem ludzi niemałym iednych pozabiiali, drugih potopili w Dnieprze, trzecich zabrali i wszystko co tylko tych (sic!), których szkod na 1700 kop gr[oszy] lit[ewskich] uczynionej (sic!).

R[oku] 1582 d[ie] 4 iuly in gro[dzie] Kiiowie po rusku.

Biblioteka Zakladu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 1905/II, k. 49–51 v. Засвідчена копія.

ПРИМІТКИ

¹ Ружинський Остафій Іванович (помер 1587 р.), князь – намісник Київського воєводства (підвоєвода) (1575–1582), черкаський і канівський підстароста (1569–1573), отаман Війська Запорозького між 1579–1586 (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...S. 416; Новицький І. Князя Ружинские // Киевская старина. 1882. № 4. С.58–84; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 282).

² Попис 1581 р. фіксує Войцеха Чарнецького з Познані у десятку Манка Туровця (Źródła dziejowe. T. XX. S. 161).

³ Оришовський Ян (помер 1602 р.), згідно з реєстром 1578 р., був призначений помічником старшого реєстру князя М. Вишневецького, отримавши титул "поручника козаків низових запорозьких". Періодично у документах називається "гетьманом козаків низових", хоч цей титул стосувався лише реєстру, а не всього козацтва (Ibid. S. 154; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (далі – ЧИОНЛ). Киев, 1896. Кн. 11. Отд. 1. С. 14–15; Его же. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского // ЧИОНЛ. 1907. Кн. 19. Вып. 3. Отд. 3. С. 73–80).

⁴ Попис 1581 р. фіксує Олексія Орла як десятника і вказує, що походив він з Кричева (Źródła dziejowe. T. XX. S. 158). Серед реєстровиків О. Орел користувався значним авторитетом. Так, у листопаді 1585 р. він разом з Войцехом Мясопустом за дорученням гетьмана князя Михайла Ружинського доставив до Києва в розпорядження київського намісника князя

Матеуша Воронезького одинадцять козаків, що, начебто, замордували і утопили королівського посланця Г. Глембоцького (АЮЗР. 1863. Ч. III. Т. 1. С. 15–18; *Стороженко А. В.* Стефан Баторий... С. 113; *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. Kraków, 1984. S. 80–81; *Zródła do dziejów polskich / Wydawane przez M. Grabowskiego i A. Przędzińskiego.* Wilno, 1843. Т. 1. С. 66–67).

⁵ Боруховський Ілляш – черкаський підстароста з 1582 р. Походив або з малопольської шляхти (*Boniński A.* Herbarz Polski. Cz. 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Warszawa, 1901. Т. II. С. 60–61), або з волинської (*Яковенко Н. М.* Українська шляхта... С. 242). Королівська данина від 3 вересня 1580 р. йому та його синові на ухід Романків на Дніпрі вказує на його перебування в Україні при князеві М. Вишневецькому віддавна (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 251 об.–252). 7 жовтня 1582 р., за розпорядженням наступного черкаського старости Олександра Вишневецького, І. Боруховський "вибив" з володінь біля річок Сули, Удаю, Солониці Михайла Грибуновича Байбузу (Там само. Д. 200, л. 23 об.).

⁶ Вишневецький Михайло Олександрович (помер 1584 р.), князь – черкаський і канівський староста (1559–1580, фактично до 1584), брацлавський каштелян (1580–1581), київський каштелян (1581–1584), любецький староста (1584) (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 558–559; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... С. 300; *Яковлев А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. Київ, 1907. Т. 3. Кн. 3. Ч. 1. С. 340–354; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 235 об.–236).

⁷ Байбуза Михайло (помер 1590 р.) походив з Брацлавщини (*Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воеводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С. 88, 93). Уже у 1552 р. мешкав у Черкасах, де мав будинок між будинками Івана Зубрика і Яна Кельбовського. На Подніпров'ї по своїй дружині княжні Домонтівні, яка померла перед 1552 р., мав половину селища Лебедин і селище Глинське на Ворсклі (АЮЗР. 1886. Ч. VII. Т. 1. С. 89–90). Був одним з найбільш довірених слуг князя Михайла Вишневецького. У 1578 р. М. Вишневецький виклопотав для нього у короля Стефана Баторія привілей на Посулля (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 199, л. 123–125). У жовтні 1582 р. І. Боруховський за розпорядженням князя О. Вишневецького "вибив" М. Байбузу з Посулля (Там само. Д. 196, л. 145–146; ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14. Вып. 3. Отд. 3. С. 89–91). Судовий процес стосовно цієї справи тривав від початку 1583 р. до травня 1589 р. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 23 об.) і закінчився компромісом. О. Вишневецький випрохав у короля для М. Байбузи привілей на землі біля річки Псла (Там само. Д. 199, л. 35 об.–35; ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14. Вып. 3. Отд. 3. С. 91–92) взамін за уступку йому, О. Вишневецькому, з боку М. Байбузи Посулля (Там само. Д. 199, л. 58 об.). Один із синів М. Байбузи Тихно був козацьким гетьманом у 1598 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII. С. 241–246).

⁸ Представники цього роду зустрічаються в XVI ст. на Волині (*Яковенко Н. М.* Українська шляхта... С. 127). Пізніше Яковські переселилися на Київщину і Брацлавщину (Там само. С. 261; *Кулаковський П. М.* Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 рр. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століття: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка та М. Крикуна. Львів, 1998. С. 128).

⁹ Важко сказати, коли у Черкасах з'явилася посада в'їта. Люстрація 1552 р. фіксує у нижньому, тобто незамоквому, місті в'їта Яцка Чигасу (АЮЗР. Ч. VII. Т. 1. С. 88). Під 1562 р. у Черкасах відомий в'їт Степан Челюстинський (Там само. 1907. Ч. VIII. Т. 5. С. 180). Можна твердити, що для Черкас були характерні не дідичні, а "іменовані", тобто призначувані в'їти. Не виключено, що боротьба міщан у 1536 р. могла пройти під девізом встановлення виборності в'їта (*Яковлев А.* Бунт Черкасцев і Каневцев в 1536 году встановлення виборності в'їта (Епизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. 1907. Т. 1. Кн. 1. Ч. 1. С. 81–

96). Для Черкас, так само як і для Вінниці (*Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях: Історичне дослідження. Вінниця, 1993. С. 356), була характерна тенденція підпорядкування війта місцевому старості. Люстрація 1570 р. фіксує, певною мірою, компромісну ситуацію у справі вїтївства. Люстратори свідчать, що вони для кращого порядку обрали в місті присяжного вїта і при ньому двох присяжних міщан, які мають бути під юрисдикцією старости. Вїт без дозволу старости чи його замісників не мав права випускати будь-кого з міста чи, навпаки, впускати (АЮЗР. Ч. VII. Т. 3. С. 12).

¹⁰ Подібний антропонім фіксується в Черкасах грамотою 1536 р. Сигізмунда I черкаському старості Василю Тишковичу, де викладено скарги черкаських міщан на "новини і кривди". Оскаржуючи поширення на них, міщан, "городової роботи" (обов'язку возити дрова на замок, носити воду, кликати (сторожувати вночі), міщани зауважують, що раніше ці обов'язки були покладені на особливих есочників Шашка і Бебея (АЮЗР. Ч. VIII. Т. 5. С. 10). Традиційно ж есочники (осочники) наглядали за лісами і ловлею звірів (*Горбачевський Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского. Вильно, 1874. С. 243; *Грушевський М.* Історія України-Руси. 1994. Т. V. С. 139).

¹¹ Відомий за пописом 1581 р. Він тоді служив у десятку Васька Горкова (*Źródła dziejowe.* Т. XX. S. 155). Князеві Михайлові Вишневецькому служив і Федір Дід, який перебував у Львові у складі делегації від запорожців до Стефана Баторія, що 16 вересня 1578 р. уклала з королем постанову про реєстрову службу (*Стороженко А. В.* Стефан Баторий... С. 72–74).

^{11a} Попис 1581 р. фіксує Шафороста – отамана 5-го десятка (*Źródła dziejowe.* Т. XX. S. 155).

¹² Йдеться про татарське посольство, що поверталося Муравським шляхом з Москви з "упоминками" і було пограбоване низовими козаками на Самарському перевозі. А. Стороженко вважав, що це сталося під осінь 1582 р. (*Стороженко А. В.* Стефан Баторий... С. 97). Як видно з публікованого документа ця подія мала місце в травні–червні.

¹³ Ручниця (рушниця) – один з перших видів довгої ручної вогнепальної зброї з кованим стволом без замка. Стрільба з рушниці здійснювалася внаслідок вкладання тліючого гноту до запального отвору в стволі. Спочатку обслуговувалася під час стрільби двома особами. Прицільна стрільба з рушниці не була можливою, оскільки стрілець впирав дерев'яний приклад не в плече, а під пахву (*Kwaśniewicz W.* 1000 słów o dawnej broni palnej. Warszawa, 1987. S. 138; *Свейніков І. К.* Битва під Берестечком. Львів, 1993. С. 239; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. Київ, 1997. С. 118). У 1552 р. у Черкасах рушниць ще не було; натомість були на озброєнні їх попередники – залізні кії та аркебузи (АЮЗР. Ч. VII. Т. 1. С. 7). Під час проведення люстрації замку 1570 р. у ньому значилося 42 рушниці і 5 кіїв (Там само. Т. 3. С. 11). Ця кількість залишалася більш-менш незмінною до кінця XVI ст. Так, 1596 р. у Черкасах на озброєнні було кілька десятків рушниць (*Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 216). Рушниці могли частково виготовлятися в Черкасах, оскільки там мешкали пушкарі, які вміли їх кувати – Ворона і Томас Козел (АЮЗР. Ч. VII. Т. 1. С. 80).

¹⁴ Полгак (півгак) – вид короткої вогнепальної зброї, найчастіше бойовий пістолет (*Kwaśniewicz W.* 1000 słów... S. 128; Торгівля на Україні... С. 364).

¹⁵ Дело (діло) – загальна назва артилерійської вогнепальної зброї безвідносно до довжини ствола чи калібра (*Kwaśniewicz W.* 1000 słów... S. 51). У 1552 р. в Черкаському замку було 4 бронзові гармати (діла) і 4 серпентини (малі польові гармати). Принаймні частина з них, якщо не всі, були кованими (АЮЗР. Ч. VII. Т. I. С. 79). У 1570 р. кількість гармат збільшилася до 6, але вони вже були литими. На озброєнні замку було 4 серпентини. Діла вже тоді виготовлялися у Черкасах (Там само. Т. 3. С. 10–11). Загальна кількість артилерійської вогнепальної зброї не зазнала відчутних змін до кінця XVI ст. У 1596 р. Черкаський замок мав 10 діл (*Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 216). Виходячи з опису 1570 р. в бою могли бути задіяні гармати другої і третьої вєж – 3 діла і

3 серпентини (АЮЗР. Ч. VII. Т. 3. С. 10–11).

¹⁶ Гаківниця (гаківниця) – довга вогнепальна зброя, що уживалася переважно для оборони замків і міст під час облог. Зброя відома з XIV ст. Гаківниця являла собою рушницю, до якої від ствола додавався гак, направлений додолю під прямим кутом. Маса гаківниці складала близько кільканадцяти кілограмів, довжина 1,5–1,8 м, тому гак служив для послаблення ефекту віддачі під час пострілу. Для гаківниць початково використовували залізні кулі; пізніше останні були замінені кулями олов'яними (*Kwaśniewicz W.* 1000 słów... S. 64). Люстрація 1552 р. фіксує у Черкасах 36 гаківниць, для стрільби з яких використовувалися залізні кулі, обліті свинцем (АЮЗР. Ч. VII. Т. 1. С. 79). На 1570 р. кількість гаківниць у замку зросла до 74, але 10 з них були несправними; принаймні частина куль до них були олов'яними. У той час гаківниці, подібно як і гармати, виготовлялися у Черкаському замку (Там само. Т. 3. С. 11). До 1596 р. кількість гаківниць у замку зменшилася до 40, що, напевно, стало наслідком козацьких повстань 1590-х років, у першу чергу повстанням Криштофа Косинського (*Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski... S. 216). 1570 р. у замку нараховувалося 35 городень (АЮЗР. Ч. VII. Т. 3. С. 10), а 1552 р. – 29, з них 10 припадало на стіну понад Дніпром (Там само. Т. 1. С. 77). На кожній городні могло бути розміщено не менше двох гаківниць. До цього потрібно додати дві гаківниці, які могли бути розміщені у вікнах світлиць (Там само). Отже, проти реєстрових козаків могло бути застосовано щонайменше 26–28 гаківниць.

¹⁷ Ком'яга (ком'яга) – найпоширеніший тип сплавного судна без щогл, прямокутної форми, неглибокої посадки, завдовжки 17–24 м, завширшки до 10 м.; обслуговувалася 7–12 веслярами. Важкопідйомність ком'яги складала від 30 до 70 т. (Торгівля на Україні... С. 343; *Горбачевский Н.* Словарь... С. 184).

¹⁸ Чолн (човен) – знаменита козацька чайка. Її детально описав Г. Боплан. Являла собою судно довжиною 19–20 м, 3–3,5 м завширшки і приблизно стільки ж завглибшки. Човен не мав кіля, будувався з липи або верби, просмолювався. Мав два стерна, 20–30 весел. Довкола човна прив'язувався очерет. На човні могла бути щогла для вітрила. На човен сідало 50–70 козаків (*Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Київ, 1990. С. 70–71). У нашому випадку слід вважати, що йдеться про первісний варіант чайки – липовий або вербовий човен довжиною до 14 м, необшитий дошками і невивершений до висоти 3–3,5 м (Там само. С. 70).

¹⁹ Копа – грошова одиниця Великого князівства Литовського, що складалася з 60 грошів і була рівною 2,5 польським злотим (*Горбачевский Н.* Словарь... С. 332).

²⁰ Колонтай Станіслав – представник шляхетського роду власного гербу Котвиця з Новгородського воєводства (*Boniecki A.* Herbarz Polski. 1907. Т. X. S. 336). Принаймні протягом 1584–1585 рр. (Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Упор. М. Бойчук. Київ, 1965. С. 84–85, 123–124, 131; Львівська наукова бібліотека ім В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 4045 II, арк. 84) виконував обов'язки возного у Київському повіті. До обов'язків возного належало: 1) вручення позовів особам, позваним до суду; 2) огляд місць здійснення ймовірного злочину; 3) уведення шляхтичів в отримані ними земельні володіння (*Горбачевский Н.* Словарь... С. 389). С. Колонтай проживав у Києві ще на початку 1591 р. (Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел і літератури. Львів, 1994. С. 153).

²¹ Слово дописане над рядком.

²² Бенеш, правдоподібно, згадується в пописі 1581 р. як "Bienias z Kowpa" у складі десятка О. Орла (*Źródła dziejowe.* Т. XX. S. 158).

²³ Десяток – військовий підрозділ козацького реєстрового загоду. Очололювався отаманом або десятником. Крім нього, до десятка входило ще дев'ять козаків (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VII. С. 155–156). Найбільш повний попис 1581 р. подає поіменний склад 50 десятків (*Źródła dziejowe.* Т. XX. S. 154–164).

²⁴ Попис 1581 р. подає Уласа Муху з Рівного, козака в десятку Кунаса з Бобруйська (Ibid. S. 161).

²⁵ Суета Федір у попису 1581 р. не названий. Правдоподібно, він був дрібношляхетського походження, оскільки відомі: київський возний у 1600 р. Дем'ян Суета (Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Упор. Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко та ін. Київ, 1991. С. 167), шляхтич Київського воеводства у 1590 р. Андрій Суета (АЮЗР. Ч. VIII. Т. 5. С. 250), возний Волинського воеводства у 1604 р. Григорій Суета (Там само. Ч. VII. Т. 3. С. 505, 506).

²⁶ Попис 1581 р. згадує Клима Чорного Черкашанина, отамана 7-го десятка (Źródła dziejowe. Т. XX. S. 156) і Клима Москвитина, козака 31-го десятка (Ibid. S. 160). У публікованому нами документі йдеться, напевно, про першого з них.

²⁷ У попису 1581 р. згадуються Сасин Малий, козак 3-го десятка, і Сасин (Sasim) Білоцерковець, козак 41-го десятка (Ibid. S. 155, 162).

²⁸ Кривець Петро у попису 1581 р. не згадується; у тогочасній офіцерській роті, безпосередньо підпорядкованій Я. Оришовському, названий Piotr Krzywkowski (Ibid. S. 154). Можна обережно припустити, що тут йдеться про П. Кривця.

²⁹ Можна припустити, що Ян Романовський походив з шляхетської родини Романовських гербу Божа Воля, яка вийшла з Холмської землі (Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1841. Т. VIII. S. 136). Романовські в 70-х роках XVI ст. відомі також у Володимирському повіті (Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожній, А. М. Матвієнко. Київ, 1995. С. 128, 137, 185).

³⁰ В офіцерській роті Я. Оришовського 1581 р. відомий Семен Ус (Źródła dziejowe. Т. XX. S. 154).

³¹ За пописом 1581 р., відомі: Олексій зі Звягеля, козак 47-го десятка, та Олексій Черкашанин, козак 12-го десятка (Ibid. S. 157, 164).

³² Попис 1581 р. називає двох Копотів: Яцка з Волині, козака 38-го десятка, і Васька, козака 22-го десятка (Ibid. S. 159, 161).

³³ Рана тжтая – різана, рублена рана.

³⁴ Шруб – суглоб.

³⁵⁻³⁵ Повтор у тексті.

³⁶ Рана... штыховая – колота рана.

³⁷ З попису 1581 р. відомий Iwan Wodorijan, названий у складі офіцерської роти Я. Оришовського (Ibid. S. 154).

³⁸ Семен Ручка відомий як посланець від запорожців до Станіслава Хлопицького, що виступав посередником у переговорах між козаками й австрійським цісарем Рудольфом II. На початку квітня 1594 р. Семен Ручка разом з Тихном виїхали з Запоріжжя на волость для ведення переговорів. В середині квітня вони були у Білій Церкві (Listy Stanisława Żółkiewskiego. Kraków, 1868. S. 49). Там вони пробули до кінця місяця. 28 квітня у Розволожі з ними зустрічався посол австрійського цісаря Еріх Лясота. З Лясотою запорізькі посланці поїхали до Фастова, звітки 2 травня Ручка виїхав на Запоріжжя (Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy / Wyd. Z. Wójcik. Warszawa, 1972. S. 60).

³⁹ Пригафтьована – пришта.

⁴⁰ Кульша – стегно.

⁴¹ Трембицький згаданий у попису 1581 р. як козак 35-го десятка (Źródła dziejowe. Т. XX. S. 161). Дрібношляхетська родина Трембицьких мешкала на Брацлавщині. Два її представники Войцех і Андрій виступають у 80–90-х рр. XVI ст. як возні генерали Брацлавського воеводства (Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність... С. 98–99). На Київщині в 1587 р. як свідок продажу селища Ходоркова Ориною Кордишовою Андрію Халецькому виступає пан Мартин Трембицький (AGAD, zbiór Czołowskiego, rkps 415. S. 25). По сусідству з Ходорковим лежав Зарубський Терехтимирівський монастир, наданий Стефаном Баторієм на шпиталь для поранених козаків. Зважаючи на характер ран, отриманих

Трембицьким біля Черкас, він цілком міг стати мешканцем монастиря. Тобто є деяка можливість ототожнити отамана Трембицького з паном Мартином Трембицьким.

⁴² Кінець слова написано нерозбірливо, відновлено за контекстом.

⁴³ Ірик Мацко виступає в пописі 1581 р. як козак 49-го десятка Marko Jerik (*Źródła dziejowe*. Т. XX. S. 164). Можна припустити, що він походив з жовнірської родини. Ілюстрація Києва 1552 р. згадує жовнірський будинок Ірика (АЮЗР. Ч. VII. Т. 1. С. 116).

⁴⁴ Щербина Кіндрат, згідно з пописом 1581 р., очолював 35-й десяток козацького реєстру (*Źródła dziejowe*. Т. XX. S. 161).

⁴⁵ Князь Іван виступає в попису 1581 р. як Iwan Imscislawiec Knias, козак 42-го десятка (Ibid. S. 163).

⁴⁶ У тексті пропуск, напевно, стосовно імені.

⁴⁷ Волошенин Іван виступає в попису 1581 р. як козак 35-го десятка (Ibid. S. 161).

⁴⁸ Добрик Юрко фігурує в попису 1581 р. як Josko Dobrilo Kijanin, отаман 28-го десятка (Ibid. S. 160).

⁴⁹ Трубач Собко виступає в реєстрі 1581 р. як козак 28-го десятка (Ibid. S. 160).

⁵⁰ Марецький згаданий у попису 1581 р. як Marecki, отаман 50-го десятка (Ibid. S. 164).

Шляхетський рід Марецьких гербу Дружина, представником якого він міг бути, походив з Новорадомського повіту (*Uruski S., Kosiński A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1913. Т. IX. S. 244*).

⁵¹ Яковицький зафіксований у пописі 1581 р. як козак 9-го десятка (*Źródła dziejowe. Т. XX. S. 156*). Він також згадується серед козацької старшини у грамоті Бориса Годунова до К. Косинського, даній 5 лютого 1592 р. у відповідь на посольство низового козацтва до царя (*Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.) // Український історичний журнал. Київ, 1978. № 8. С. 127; Лен'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. С. 60–62*). Напевно, був представником шляхетського роду Яковицьких гербу Єліта. Цей рід мешкав у другій половині XVI ст. у Володимирському повіті (Волинські грамоти... С. 173). Ян і Петро Яковицькі мали земельні володіння у Вінницькому повіті (*Boniecki A. Herbarz Polski. 1906. Т. 8. S. 156*). Принагідно: відомий Яковицький, який під час Лівонської війни у 1571 р. очолював напади "литовських людей" на московське прикордоння біля Коп'я (*Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia. Fontes XV–XVII saec. Москва; Варшава, 1998. Т. III: Документи Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод 1571–1580 гг.) / Сост. И. Граля, Н. Ф. Демидова, Б. Н. Флоря, Ю. М. Эскин. С. 26*).

⁵² Рана... киевая – судячи з контексту йдеться про рану, нанесену бойовою палицею – кием.

⁵³ Чорний Ониско зафіксований у попису 1581 р. як козак 3-го десятка Misko Czorny (*Źródła dziejowe. Т. XX. S. 155*).

⁵⁴ Ягода – шока.

⁵⁵ Кублицький Артем, правдоподібно, походив з шляхетського роду Кублицьких гербу Остоя, представники якого мешкали в Полоцькому воєводстві (*Boniecki A. Herbarz Polski. 1911. Т. XIII. S. 69*).

⁵⁶ Шрамоватыи – покалічений, порублений.

⁵⁷ Судячи з контексту описка замість "повздил".

⁵⁸ Йдеться про Мелентія Хребтовича (помер на початку 1593 р.) – владика володимирського і берестейського з 1579 р. (АЮЗР. 1859. Ч. I. Т. 1. С. 119–122); у 1574 р. отримав доживотним правом Печерський монастир (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 161 об.–162), у 1576 р. став архимандритом цього ж монастиря (АЮЗР. Ч. I. Т. 1. С. 61–67).

⁵⁹ Ливонський Олехно належав до роду Ливневських, осілого у Луцькому повіті. Принагідно: гербовник А. Бонєцького фіксує Олехна Ливневського, який жив десь на початку XVI ст. (*Boniecki A. Herbarz Polski. 1912. Т. XIV. S. 267–268*).

⁶⁰ Лятошинський Киліян належав до шляхетського роду Лятошинських гербу Гриф,

осілого у Сандомирському воєводстві (*Boniecki A. Herbarz Polski. T. XIV. S. 41*). А. Стороженко вважав його сином Киляна Лятошинського, рицаря Гробу Господнього (*Стороженко А. В. Стефан Баторий... С. 92*). К. Лятошинський з'явився в Україні десь в 70-х рр. XVI ст. У 1579 р. він був номінований на київське чашництво (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 179 об.–180 об.). У 1581 р. взяв участь у поході шляхетсько-козацького війська на Сіверщину. Як писав М. Вишневецький до Я. Замойського, він "wyciągaiancz chudobę swą tey posługi nie omieszkał" (*Archiwum Jana Zamoyskiego... T. 2. S. 63*). Під час безкоролів'я по смерті Стефана Баторія підтримував кандидатуру Сигізмунда на польський престол. В нагороду за підтримку король Сигізмунд III призначив його в 1587 р. ротмістром для оборони кордонів. За дружину мав Стуженську, доньку(?) київського ротмістра Каспера Стуженського (*Boniecki A. Herbarz Polski. T. XIV. S. 41; Uruski S., Kosiński A. Rodzina... 1911. T. VIII. S. 306; Górski K. Historia piechoty polskiej. S. 231*).

⁶¹ Осецький Адам, судячи з документа 1584 р., був товаришем роти ротмістра Київського замку Валентина Канінського (Актова книга... С. 117–121).

⁶² Чирський Ян належав, правдоподібно, до дрібношляхетського роду, осілого у Володимирському повіті (Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 28 (Володимирський градський суд), оп. 1, спр. 15, арк. 103 зв.–104 зв. – тут названий возний Ждан Чирський). Принаймні з 1572 р. документи фіксують його перебування в Україні. Тоді він як низовий козак з реєстру Єжего Язловецького виступає разом з Я. Бадовським і Іваном Жуковським при отриманні платні з приватної королівської каси (*Źródła dziejowe. 1897. T. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI: Ziemia Ruska. Ukraina (Kijów–Wrocław) / Opisane przez A. Jabłonowskiego. S. 423*). Потім Я. Чирський служив князеві М. Вишневецькому, займаючи, найпізніше з 1581 р., уряд черкаського підстарости (Документ 1581 р. про козацький промисел / Вид. М. Княжевич // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1897. T. 19. С. 8–10* – тут він виступає як черкаський підстароста Станіслав Чирський). Наступного року він разом з Яном Оришовським скріпив печаткою попис козаків, що повернулися з Лівонської війни (*Źródła dziejowe. T. XX. S. 164*). Наступного року на прохання деяких сенаторів за вірну службу в Україні він та його дружина Федора Богушанка отримали доживотним правом плац у Черкасах "на горі біля міського острога, де раніше мешкав Василь Зубрик" (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 196, л. 11–11 об.). Після смерті М. Вишневецького Я. Чирський перейшов на службу до князя Костянтина Острозького. У 1588 р. виступає як переяславський підстароста (*Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 1723, k. 15*). На початку 90-х рр. XVI ст. українці, захоплені в московський полон, свідчили, що наказують "им государевы проезжие станицы громить и грабить" урядник київського воєводи пан Чирський та урядник Олександра Вишневецького князь Лико (*Анпилогов Г. И. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. Москва, 1967. С. 90–91; Флоря Б. М. З історії взаємовідносин... С. 126*).

⁶³ Полог – покривало.

⁶⁴ Рогожа – покриття для підлоги.

⁶⁵ Кошуля – сорочка.

⁶⁶ Дерги – попони, повсті.

⁶⁷ Ймовірно ідеться про князя Семена Лико (помер 1621 р.), лубенського намісника Вишневецьких (1620), овруцького підстаросту (1612–1615), черкаського підстаросту (1621) (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 230; Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 317*).

⁶⁸ Розношинський Федір – представник шляхетського роду, відомого у Кременецькому повіті (Кременецький земський суд. Описи актових книг. К., 1959. Вип. 1. С. 83; *Яковенко Н. М. Українська шляхта... С. 239*). У 1599 р. якийсь Розношинський був корсунським підстаростою (*Listy Stanisława Żółkiewskiego... S. 98*).

⁶⁹ Шаты – одяг.

⁷⁰ Цедула – записка.